

SZABAD-E ÉRTÉKET VÁLASZTANI KULTÚRÁBAN?¹

DOI 10.35402/kek.2023.4.6

„Néhány hiánycikkről fogok [szólni], olyanokról, mint értékszabadság, értékválasztás. Kornai János nincs köztünk, de megidézem szellemét. Ő a hiány társadalmaként jellemezte a mögöttünk lévő négy évtizedet, és meggyőződésem, hogy a következő négy évtized is e hiányosságok jegyében fog szerveződni, és minden egyes kor minden egyes ember voltaképpen ezt a hiányt próbálja valamilyen módon kitölteni. Én is haladok a korrallal, ezért a Titanic süllyedését idézem meg, abban a pillanatban, amikor kiderült, az utasok számára, hogy nincs tovább. Hogy viselkedtek egyes utasok ebben a helyzetben? Walter Loyd leírását idézem, nem a filmet. „Adolf Dyker kis zacskót adott át a feleségének, két aranyórával, két gyémántgyűrűvel, egy zafír aranylánccal és kétszáz svéd koronával. Miss Edith Russel muzsikáló játékmalacot vitt magával. Az agyagállatt úgynevezett macis táncdalt csilingelt, de csak akkor, ha meghúzták a farkát. Stuart Kullert, egy fiatal teológiahallgató, másodosztályú utas, csak a bibliáját vette magához. Lawrence Beesly könyvekkel tömte meg a viharkabátjának zsebeit. Normand Campbell Chebes revolvert és egy iránytűt vágott zsebre, mint aki kannibálok közé készül. Johnson hajópincér mostmár egészen más fejleményeket várt, mint egy belfasti visszautazást, ezért négy narancsot dugott a zubbonyába. Mrs. Dickinson Bishop egyezeregy száz dollár értékű ékszert hagyott a kabinjában, és visszaküldte a férjét. De nem a pénzért és az ékszerekért, csak a muffjáért.” Ha analizáljuk ezt a kis jelenetet, akkor ilyen tárgyak listája kerül elénk: aranyóra, gyémántgyűrű, zafír aranylánc, muzsikáló játékmalac, Biblia, könyvek, revolver és iránytű, négy narancs és végül a muff.

Fölmerül a kérdés, hogy tulajdonképpen mi köti egye ezt a nagyon sokféle tárgyat? Azt hiszem, hogy egyetlenegy szó és egyetlenegy attitűd köti egybe és homogenizálja ezt a sokféle tárgyat és ez az érték. De mindjárt a paradoxon is nyilvánvaló, hogy akkor amikor egy homogén fogalmat, az értéket alkalmazzuk, nagyon is diverz sokféle tárgy összességére, akkor látjuk, hogy nagyon különböző és ugyanakkor egyszínű viszonyulásról van szó. A kezdet kezdetén ezt a viszonyulást szeretném valamilyen módon definiálni, valamilyen módon

meghatározni, körbejárni. Nap mint nap föl kell tennünk saját magunknak a kérdést, hogy mi az érték? Benne van-e a tárgyakban? Benne van-e a muffban? Benne van-e a zafír aranylánccban? Vagy pedig nincs benne semmiben, de mindenben benne van, attól függően, hogy az értékelő tekintet ráesik-e vagy sem? Bennünk van-e az érték, vagy kívül van az érték? A másik kérdés, hogy választjuk-e az értékeket, vagy követjük-e az értékeket? Az értékek választanak-e bennünket, vagy mi megyünk az értékek után? És végül, talán a legnehezebb kérdés, amit annak idején Marx is, Nietzsche is fölített különböző nézőpontokból, de voltaképpen ugyanaz a probléma kínozza őket, hogy ki értékeli az értékelőket? Mi határozza meg, hogy egy társadalom, egy közösség értékeket követ-e, választ-e és egyáltalán hogyan jön létre az értékeknek a kínálata?

Valamilyen módon az az ember víziója, hogy elpusztulnak az értékek, vagy legalábbis szemünk előtt nem látszanak. A tekintetünk, amely értékeket keres, amely értékelné, egyszerűen mintha nem találná tárgyát. Ez a benyomás bizonyos értelemben véve jogosult. Ha az ember ezt az új, szabad média-piacot vizsgálja, három olyan tendenciát ragadhat meg, amelyek alátámasztják ez a fajta sirokkó látomást. Az egyiket úgy neveztem, hogy debilizáció. A debilizáción értem azt a fajta stratégiát, ami természetesen ellenünk irányul, és közvetve az értékek ellen irányul. Mert mondanom se kell, hogy az első kérdésre a válaszom, az, hogy az értékek bennünk vannak, és mi látjuk meg az értékeket, és addig vannak értékek, amíg van, aki rájuk vesse tekintetét, és abban a pillanatban, amikor ilyen tekintet megszűnik, kihunyt, elvakul, akkor az érték is megszűnik. A debilizáció pontosan ennek a vakságnak az előidézője. Paradox megint, mert végül is látni tanítanak, látás útján történik az elvakítás. Egy olyan nagyszabású programnak figyelhetjük meg a működését a modern tömegkommunikációs zuhatagban, aminek eredménye, hogy minél többet látunk vizuálisan, annál kevesebbet gondolunk. A debilizáció ilyen értelemben vége egy olyan legkisebb intellektuális többszörösnek, az IQ-nak valami olyan mérhetetlen zuhanása, amely körülbelül hatvan és ötven között áll meg, és ez a debileknek a mércéje. Egyébként a debileket nem kell megvetni, ők is kisebbség, egyelőre és

¹ Első megjelenés: Kultúra és Közösség. 1998.1.5-11.

rengeteg dologra képesek. Képesek fegyelmezettek például egy villamost vezetni. (Nem mintha megvetném a villamosvezetésnek a funkcióját). Egyik megállótól a másik megállóig, sőt felfedezik, hogy van egy végállomás, mert visszafordulnak, és ezt a nap nyolc órájában tudják csinálni. Meg tudják különböztetni a civilruhását az egyenruhástól. Már az nehézség, hogy megkülönböztessék a vasutast a postástól. Ahhoz egy kicsit magasabb IQ-szint kell. De legalább azt látják, hogy nem civilről van szó. Egy ilyen debilizált sereget természetesen mivel voltaképpen munkára fogható, fogasztásra fogható, integrálható, nyilvánvaló, hogy előnyös előállítani, és előnyös egy olyan társadalmat létrehozni, amiben a debilek serege munkálkodik szorgalmasan a fényes jövőn. A mindennapi holnap érdekében. A legkisebb intellektuális erőfeszítéssel a lehető legintenzívebb inger előállítása. Ez lehet a jelszó. A másik ilyen tendencia az érzelmi regresszió.

Az érzelmi regresszió egy pszichoanalitikus fogalom, tudjuk, hogy a pszichózis, bár manapság bíráltni illik, mint afféle irodalmi narratívát, amelyet egy dús fantáziával megáldott bécsi pszichológus folytatott társalgásai alapján hozott létre, mint tudományos rendszert. Ha zárójelbe tesszük a pszichoanalitikus konstrukciókkal kapcsolatos vitákat, és hogyha ezt a tömegkommunikációs ingerádatot nézzük, akkor jogosan szűrhetjük le, hogy a regresszió jelentése ténylegesen áll. Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy azok a struktúrák, amelyek a fejlődés során kialakulnak bennünk olyan tekintetben, hogy mi az, ami érték, ami után nekünk igazodnunk kell, amelyet el ugyan nem tudunk érní, de hívása folyamatosan kell, hogy bennünket követésre sarkalljon. Ez a bizonyos felettes én-nek a struktúrája, mert tartalmazza a helyest és a helytelent, mint motiváló megkülönböztetés a jónak és a rossznak a legkülönbözőbb megnyilvánulásait olyan értelemben, hogy a jót próbáljuk szaporítani, próbáljuk közelíteni, próbáljuk realizálni, és a rosszat próbáljuk elkerülni és próbáljuk kiiktatni. Ezek nem saját személyünkben, vele született okoknál fogva megnyilatkozó irányultságok, hanem ezek olyan csillagok, amelyeket a kollektív lét – majd később rátérünk, hogy milyen történeti szálak folytán – kínál és épít beléjük a szocializáció útján. És hozza létre az új felettes én-t, mint struktúrát. A felettes én jóvoltából nem az következik be, hogy mi nem követjük el a rosszat. Nem arról van szó, hogy a gonosz csábításaitól teljes egészében mentesek lennénk, hiszen akkor nem lenne bűnözés, nem lenne sok olyan deviancia, amelynek nem örülünk. Hanem csak azt

jelenti, hogy egyfajta szégyen és egyfajta bűn érzet tölt el bennünket, amikor mi magunk követünk el ilyesmit. Még csak nem is arról beszélek, hogy felháborodunk a gyilkoson. Hanem amikor saját magunkban gyilkos ösztönöket érzünk, saját magunkban megsértjük azt az alapszabályt, amelyet emberi egyenlőségnek neveznek, akkor rossz érzésünk van. Diszkomfort érzetünk van. Kényelmetlenség érzetünk van. Bizonyos szempontból szégyenérzetünk van és büntudatunk van. A felettes én-nek ez a legfontosabb szerepe. Hogy nem tart feltétlenül vissza a rossztól, de figyelmeztet arra, hogy rosszat teszünk, akár mi tegyünk rosszat, akár környezetünkben vagy valaki, akiért felelősséget érzünk. Ez a fajta regresszív stratégia éppen ennek a felettes én struktúrájának a kiiktatásán ügködik, mert azt teszi normálissá, ami a felettes énnel az elvárásai szerint tulajdonképpen nem normális. Azt teszi szabállyá, ami voltaképpen szabálytalan. És teszi ezt oly módon, olyan hihetetlen intenzitással és olyan gyakorisággal bombáz bennünket a szabálytalan, az abnormálissal, a deviánssal, és nem oknyomozati módon, nem a megértő módján. Akárcsak krisztusi módon, a szeretetnek a stratégiájával, hogy íme, az ember a gyilkosban, a bűnözőben, hanem inkább azzal a kutakodó, kíváncsiskodó, voayeur indulattal, amit ugyancsak - ha az embernek a felettes-én struktúrái működnek - büntudattal valósítunk meg, amikor kulcslyukon keresztül nézzük, hogy mi történik a másik szobába, jóllehet nem történik semmi, de mégis büntudatot érzünk, mert tudjuk, hogy ezt nem szabadna. Nem szabadna távcsővel belenézni másoknak a kertjébe, és ott megnézi, hogy az illető harapdossa-e az oroszánt, vagy az oroszánt harapdossa őt, és akkor még egy egészen egyszerű dolgot mondtam. Valójában arról van szó, hogy ez az érzelmi regresszió kiszabadítja a palackból azokat a szocializáció során elfojtott és joggal elfojtott, bűnézetre, szégyenérzetre okot adó tudattalan energiákat, amelyek egyébként, amikor még éltünk, az álminkban, a téves szólásainkban, vagy éppen a pszichiáternek a szófáján, vagy a székén ülve jöttek csak belőlünk elő. Most úgy tűnik, hogy eltűnt a különbség a cenzúra által kieresztett és illegális csatornákon megjelenített elfojtott vágyak és kényszeres félelmek és a mindennapi életben normálisnak, szokásosnak tartott agresszivitások, szexuális kicsapongások és egyebek tekintetében. Tehát az, amit Nietzsche megkülönböztetésként, mint dionüszoszi és apollói elvet egymással szembeállított, mondván, hogy persze a dionüszoszi elv az, ami generálja az embernek a létét, az adja meg az energiáját. De az

apollói az, ami a formát és a mértéket adja. Az érték és a mérték egyfelől, másfelől a vad, indulatos, zabolátlan energia. A kettőnek valamifajta egysége hozza létre az emberi drámát. Úgy tűnik, hogy ebben a regressziós stratégiában teljes egészében ezt az apollói struktúrát eliminálja, szünteti meg, és jön el a diónüszoszi, de immár nem egy termékeny ontológiai ellentmondásban, egy vele sarkosan szembenálló elvvel, hanem csak úgy gátlástalanul, csak úgy szabadon, aminek a következményei, hogy egyfelől a debilizált ember, másfelől a zabolátlan, saját belső gátlásaitól megszabadult ember, a kettőnek a kombinációja. Ez elképesztő veszély arra, amit úgy nevezünk, hogy kultúra, arra, amit úgy nevezünk, hogy társadalmi együttélés, és a kettőnek a kapcsolatára [...]

De még egy harmadik dolgot is szeretnék mondani, a kettőnek mintegy sajátos foglalataként, az elképzelt Amerikáról. Az elképzelt Amerika, itt talán a Hyattben nem kellene erről beszélnem, ez olyan, mint annak idején, amikor a szovjet lakatnyában az ember anyázta az internacionalizmust, de végülis arról van szó, hogy elképzelt Amerika. Tehát nem a valóságos Amerika. A paradoxon az, amire fölfigyeltem – elég sokat éltem Amerikában –, hogy itt Magyarországon tulajdonképpen amerikább az élet, mint Amerikában. Itt tulajdonképpen, hogyha az ember az Astoria sarkán megáll, akkor, mint a Buridán számára, fantasztikus dilemmának van kitéve. A Buridán számára azért halt éhen, mert egyfelől szénája volt felkínálva, másfelől szalmája volt felkínálva, amikor szénát akart, akkor eszébe jutott, hogy mégis a szalmát. Mikor a szalmára nézett akkor inkább a szénát, és addig-addig ingatta a fejcskéjét a szamár, amíg éhen nem halt. Most ebben az elképzelt Amerikában az Astoria sarkán az ember áll, akkor a Burger King és a Mc'Donalds hozza ezt a dilemmát, és addig-addig nézem egyiket, másikat, hogy végül is nem megyek sehova. Éhen halok. Amerikában ez nem dilemma, mert mind a Burger King, mind a Mc'Donalds, az valami egészen más. Sokkal marginálisabb, sokkal jelentéktelenebb.

[...]

Az értéknek tehát egy kiszélesedett skálájában kell gondolkoznunk, amelyet hogyha figyelmen kívül hagyunk, akarva-akaratlanul az emlegetett amerikanizációs, elképzelt amerikanizációs stratégiát támogatjuk, ami nem lehet célunk. A másik tendencia, amely ugyancsak befér a *culture*-be, és voltaképpen létező tendencia, amire föl kell figyelniünk, és lehetőleg munkánkban alkalmaznunk kell, az értékek párhuzamossága.

Az értékrendszereknek a párhuzamossága. A *Kultur*-nak a jegyében ugyanis, amennyiben többféle értékrend egyáltalán elismerhetővé válik, azoknak van egy hierarchiája. Van a csúcs, az valamilyen magasztos eszme, és akkor ahhoz képest, mint ahogy egy hadseregben vannak tábornokok, vannak vezérek, vannak fegyvernemek, amelyekről azt feltételezi a tábornok, hogy meg lehet vele nyerni a csatát. Bár a tábornok mindig az előző háború szerint próbálja megnyerni a következő háború csatáját, ezért többnyire nem szoktak sikeresek lenni a régi tábornokok. A markotányosnőnek és a tábornoknak ez a fajta hierarchiája, hogyha lefordítjuk az értékek pluralizmusára, tarthatatlan. Egyenrangúak az értékek. Ebben bele kell nyugodni, empátiásan, toleránsan kell tudni viszonyulni a különböző értékrendszerekhez, és akkor párhuzamosan az értékek skálájának kiszélesedésével egy teljesen új vidék nyílik meg értékelő tekintetünk számára. Végül a harmadik dolog, amire oda kell figyelni, és erről tulajdonképpen szól az előadásom címe is, csak kérdés formájában, és most állítás formájában szeretném ezt megerősíteni, hogy a választás az, ami hitelesít ebből a kiszélesedett értékkinálatból, ahol a muff és a fegyver és a Biblia egyaránt részt vesz a versenyben. A választásnak ugyanis van egy szociálpszichológiailag rettenetesen fontos tulajdonsága. Nevezetesen, hogy megemeli az értékét a választottnak. Németh László mondta (mondhatnék Leon Festingert is), hogy minden választás rejtett meghasonlás. Rejtett meghasonlás a szónak abban az értelmében, hogy a nem választott alternatívát valóban leértékeljük, de a választottat viszont felértékeljük.

[...]

A kultúra ma már tulajdonképpen fölösleges a szónak abban az értelmében, ahogy korábban használták. Emlékeznek a *Három nővér*-re, Mása panaszkodik mindjárt az első felvonásban, hogy milyen sok nyelvet tud, meg tud zongorázni, és akkor valaki azt mondja, hogy „Hát ez olyan neked, mint a hatodik ujj. Nincs rá szükséged.” Igen. Valóban.

Öt ujj is tökéletesen megfelel, a kultúra is ilyen szempontból egy hatodik ujj, de ha elhagyjuk ezt a metaforát, azt kell mondjam, hogy tulajdonképpen a kéz a kultúra. És ha a kultúrát kivonjuk, akkor egy ujjal vagy két ujjal kevesebbet teremtünk ezen a kézen. Tehát egészen biztos, hogy bármilyen drága is, kell a kultúra. De, kell-e a pénznek? És miért kell a pénznek a kultúra? Négy dolgot tudtam kitalálni, ami miatt, ha én mondjuk a business-ben tevékenykednék, akkor rávetném magam a kulturális

szférára és foglalkoztatnék udvari költőket, udvari festőket. Létesítenék privát egyetemeket. Megcéloznám Cosma Medicit. Az egyik dolog, ami összefügg ezzel, és ezt elfelejtettem az értékek kapcsán mondani, mert túlságosan szinkronban volt a megközelítése az értékeknek a kiszélesedéséről, párhuzamosságáról, illetve a párhuzamos értékrendekről, illetve a változás hitelességéről. Itt többről van szó,

mint saját magunkról. Az értékek világa, az értékeket konstituáló közösség, az elképzelt közösség a szónak abban az értelmében, amiben benne vannak a halottak is, és benne vannak azok is, akik meg sem születtek. Mi ebből a szempontból tulajdonképpen egy hagyománynak vagyunk az átadói és maximum az innoválói.

[...]

*Fortepan / Vízkelety László
Budapest. Hunyadi János (Főherceg Albrecht) út, balra a budai Vár keleti támfala.
Háttérben a Mátyás-templom (1900)*